

Şopên Ziman û Edebîyata Kurdî di “Seyahatname”ya Ewliya Çelebî de*
(Traces of Kurdish Language and Literature in the “Seyahatname” of Ewlia Celebi)
(Ewliya Çelebi'nin “Seyahatname”sinde Kürt Dili ve Edebiyatının İzleri)

M. Zana KARAK*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni
Received // Hatîn: 15.10.2024
Accepted // Pejirandin: 22.11.2024
Published // Weşandin: 29.11.2024
Pages // Rûpel: 96-117
DOI: 10.55106/kurdi name.1568201

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Karak, M. Zana, Şopên Ziman û Edebîyata Kurdî di “Seyahatname”ya Ewliya Çelebî de, 2024, *Kurdi name*, 11, r. 96-117

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixandîn û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Kurd yek ji neteweyên qedîm ên Rojhilata Navîn in û bi ereb, fars, ermen û tirkan re cîrantîyê dike. Ji ber vê yekê çavkanîyên Rojhilata Navîn di serî de di gelek çavkanîyên neteweyên din de jî agahîyên derbarê kurdan de tên dîtin. Bi taybetî jî têkilîyêke xurt a van netewên cîran bi kurdan re çêbûye. Di encama vê têkilîyê de van gelên navborî di çavkanîyên xwe yê nivîskî de derbarê dîrok, çand, erdnîgarî, ziman û edebîyata kurdan de jî agahî dane.

Seyahatname an geştname ew berhem in ku ji aliyê gerokan ve hatine nivîsîn û di wan de gerokan behsa cihên dîtine û lê gerîyane kirine. Ewliya Çelebî jî gerokekî navdar ê tirkan e û di jîyana xwe de li gelek bajar, welat û deverên cuda gerîyaye û di dema gera xwe de tiştên ku dîtine nivîsîne. Ewliya Çelebî di encama gerên xwe de berhemêke 10 cildî ya bi navê “Seyahatname” bi tirkîya Osmanî nivîsiye.

Ewliya Çelebî di ger û geştên xwe de li heremên kurdnişîn jî gerîyaye û kurd ji nêz ve nas kirine. Çelebî bi taybetî di cildên sêyem û çarem ên Seyehatnameya xwe de cihekî berfireh daye kurdan û di van herdu cildan de behsa ziman, erdnîgarî, bawerî, adet û tore, çand û edebîyata kurdan kiriye.

Di vê xebatê de dê li ser şopên ziman û edebîyata kurdî ya ku di Seyehatnameya Ewliya Çelebî de derbas dibe dê bê rawestîn û ev berhem dê weke çavkanîyêke bîyanî bê nixandîn.

Kilîtbêje: Kurd, Seyehatname, Ewliya Çelebî, Çavkanîyên Bîyanî, Ziman û Edebîyata Kurdî.

Abstract

Kurds are one of the ancient nations of the Middle East and are neighbors with Arabs, Persians, Armenians and Turks. Therefore, information about the Kurds can be found primarily in the sources of the Middle East in many sources of other nations. In particular, these neighboring nations have a strong relationship with the Kurds. As a result of this relationship, these mentioned public have provided information about the history, culture, geography and literature of the Kurds in their written sources.

Travelogues are works written by travelers in which they describe the places they went and visited. Ewliya Çelebi is also a famous Turkish traveler, and he traveled to many cities, countries and different places throughout his life and wrote down what he saw during these visits. As a result of his travels, Ewliya Çelebi wrote a 10-volume work called "Seyahatname" in Ottoman Turkish.

* Ev gotar pala xwe dide teblîxa konferansa navneteweyî ya bi navê “Kurd û Kurdistan di Belgeyên Biyaniyan de” ku di 29-30yê Cotmeha 2023yan de li Zanîngeha Helebçeyê hatibû pêşkêşkirin.

**Xwendekarê Doktorayê, Beşa Çand û Zimanê Kurdî, Enstîtuya Zanistên Civakî, Zanîngeha Dicleyê, m.zana47@gmail.com (ORCID: 0000-0003-1681-4917). (PhD Student, University of Dicle, Kurdish Language and Culture).

Ewliya Çelebi has also traveled to Kurdistan regions in his travels and got to know the Kurds closely. Çelebi, especially in the third and fourth volumes of his travelogue, gave the Kurds a wide space and in these two volumes, he talked about the language, geography, beliefs, customs and networks, culture and literature of the Kurds.

In this work, there will be stop on the traces of Kurdish language and literature that is mentioned in the Travel of Ewliya Çelebi and this work will be evaluated as a foreign document.

Keywords: Kurds, Travelogue, Ewliya Çelebi, Foreign Sources, Kurdish Language and Literature.

Özet

Kürtler Ortadoğu'nun kadim milletlerinden biridir ve Araplar, Farslar, Ermeniler ve Türkler gibi halklarla komşudurlar. Bu nedenle Ortadoğu kaynakları başta olmak üzere diğer milletlerin birçok kaynağında da Kürtlerle ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Özellikle bu komşu ulusların Kürtlerle güçlü bir ilişkisi vardır. Bu ilişkinin bir sonucu olarak adı geçen bu milletler yazılı kaynaklarında Kürtlerin tarihi, kültürü, coğrafyası ve edebiyatı hakkında bilgiler vermişlerdir.

Seyahatnameler, seyyahlar tarafından yazılan ve seyyahların gittikleri ve ziyaret ettikleri yerleri anlattıkları eserlerdir. Evliya Çelebi de Türklerin ünlü bir seyyahıdır ve hayatı boyunca pek çok şehir, ülke ve farklı yerleri gezmiş ve bu ziyaretleri sırasında gördüklerini kaleme almıştır. Evliya Çelebi, yaptığı geziler sonucunda Osmanlı Türkçesiyle "Seyahatname" adlı 10 ciltlik bir eser kaleme almıştır.

Evliya Çelebi, gezileri sırasında Kürt bölgelerini de gezerek Kürtlerle görüşüp onları yakından tanımıştır. Çelebi, özellikle Seyahatname'sinin üçüncü ve dördüncü ciltlerinde Kürtlere geniş yer vermiş ve bu iki ciltte; Kürtlerin dilinden, coğrafyasından, inançlarından, örf ve adetlerinden, kültür ve edebiyatından söz etmiştir. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bahsi geçen Kürt dili ve edebiyatının izleri üzerinde durulup eser yabancı bir kaynak olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Seyahatname, Evliya Çelebi, Yabancı Kaynaklar, Kürt Dili ve Edebiyatı.

DESTPÊK

Seyahatname di warê çand û edebîyatan de xwedî cihên giring in. Di seyahatnameyan de derbarê erdnîgarî, dîrok, civaknasî, bawerî, folklor, ziman û edebîyatê de gelek agahî û dane hene. Yek ji wan berheman jî Seyahatnameya Ewliya Çelebî ye ku di sedsala 17em de weke 10 cîld hatiye nivîsîn.

Ewliya Çelebî (1611-1684?) gerokekî tirk e û di sedsala 17em de erdnîgarîya Osmanî di serî de li gelek welatên weke Qefqas, Ewropa, Iraq, Sûriye, Misir, Sûdan, Hebeşistan û li parzemînên Asya, Ewropa û Efrîqayê gerîyaye.

Çelebî di vê gera xwe de cihên lê gerîyaye û tiştên ku bihistiye bi zimanekî herikbar û çîrokvanî nivîsiye. Cureya berhema wî ya ger û geştê "Seyahatname" ye, navê wê jî weke "Seyahatnameya Ewliya Çelebî" û di hin nusxeyan de jî weke "Tarîh-î Seyyah" hatiye nasîn (Alpaslan, 2014: 13).

Mirov dikare ji gelek alîyan ve ji vê berhemê îstîfade bike. Tê de derbarê gelek cî û miletan de agahîyên cur bi cur hene. Herweha tê de derbarê kurd û warên wan de jî gelek zanyariyên giring hene. Ewliya Çelebî di vê ger û geştê xwe de bi îfadeya wî li "Kurdistan"ê an ku li bajar û cihên kurdnişîn jî gerîyaye. Wî ev ger û geştê xwe ya li cihên kurdnişîn bi piranî di cîlda sêyem û çarem a berhema xwe de anîye ziman. Mirov dikare di berhemê de agahîyên derbarê dîrok, erdnîgarî, folklor, edebîyat, çand û tore, xwarin û vexwarin, cil û berg, bawerî û jîyana civakî ya kurdan bibînin. Ev berhema Çelebî dikare weke xebata sosyolojîk a derbarê kurdan de bê hesabandin (Bruinessen, 1985: 15).

Çelebî li bajarên kurdan ên weke Diyarbekir, Wan, Bedlîs, Meletî, Elezîz, Riha, Mêrdîn, Hewlêr, Şengal, Îmadîye û Hekkarîyê gerîyaye. Çelebî di gera xwe ya li medreseya Qubehanê de ku li Îmadîyeyê ye behsa maweya xwe ya li nav kurdan jî dike di berhema xwe de dibêje: “Ez 11 salan li diyarê Kurdistanê gerîyame” (Ahmed, 2017: 83; Çelebî, 2010: 706).

Ewliya Çelebî ji bo erdnîgarîya ku kurd lê dijîn carna dibêje “Kurdistan”, carna jî îfadeya “Diyarê Kurdistan”ê bi kar anîye (Bnr. Pêvek: 1, 3). Herweha ji bo dewleta Eyûbîyan ku li Misr û Sûriyeyê ava bûye jî gotiye “Dewleta Ekradîyûn” û gava behsa bajarekî Kurdistanê jî kiriye, gotiye “wîlayeta Kurdistanê” an jî “qesebeya Kurdistanê” (Akbaş, 2015: 46-47). Weke mînak ji Bedlîsê re gotiye “welatê kurdan” û “Bedlîs bajarê Kurdistanê ye”, ji bo bajarê Wanê gotiye “Wana diyarê Kurdistanê” (Akbaş, 2015: 49-51).

Li gor wî herêma kurdan welatekî mezin e û ji bo Osmanîyan jî ev erdnîgarî roleke giring bi cî tîne, çûnkî di navbera Osmanî û Iraqa Ereb de 6 hezar eşîrên kurd hene û ev yek nahêle qewmên ecem erda Osmanî dagir bikin. Dîsa li gor Çelebî ji diyarê Erzirom, Wan, Hekkarî, Cizîr, Îmadîye, Mûsil, Şehrezor, Herîr, Erdelan, Bexdad, Derne, Derteng û heta bi diyarê Besrayê li 70 waran mirovên kurdîaxêv hene (Pêvek: 3).

Di vê xebatê de heta ji dest hat çavkanîyên resen ku ji destxetan pêk tê¹ hat bikaranîn û berhemen muktêdîr ên vê qadê jî nehatin îhmalkirin. Di xebatê de fokûs şopên edebîyata kurdî di Seyahatnameya Ewliya Çelebî de bû. Lêbelê ji ber ku ziman û edebîyata kurdî di berhema Çelebî de bi hev re û têkelhev hatibûn dayîn, hewceyî bi behsa ziman jî hat dîtin û bi kurtasî di vê xebatê de bi binbeşekê behsa zimanê kurdî jî hat kirin da ku nêrîn û giringîya xebata Çelebî baş bê fehmkirin.

1. Li gor Ewliya Çelebî Zimanê Kurdî

Gerokê Osmanî Ewliya Çelebî di vê berhema xwe ya ger û geştê de hem behsa jîyana civakî ya kurdan kiriye hem jî wekî zimanzanekî amator cî daye bêje û hevokên kurdî û li bin van bêje û hevokan jî cî bi cî wergera wan a bi tirkîya Osmanî daye (Pêvek 1, 3, 7, 8). Lêbelê hin bêje û hevok hem ji alîyê rastnivîsînê hem jî ji alîyê wergerê ne durust in. Di navbera nusxeyên destxet de jî hin nehevgerîtin hene. Di vir de amatorîya wergêrîya Çelebî derdikeve holê. Tevî kêmasîyên biçûk jî ev peyvên ku Çelebî di berhema xwe de dane ji bo lêkoleran bi qiyamet e.

Herweha derbarê devok û zaraveyên kurdî de jî gelek agahî dane. Çelebî derbarê zimanê kurdî de gava behsa Meyafarqînê ango Sîlwana Diyarbekirê dike weha dibêje: “Lîsanê kurdî ji Melîk Kurdîm ku ji ummeta Hezretî Nûh e, maye. Lêbelê ji ber ku wilayeta Kurdistanê çiyayî, keviristan û deştên bêserûber in tê de 12 cure lehçeyên kurdî hene ku gelek qewmên wê gotinên hev du yên taybetî fehm nakin û bi rêya tercumeyê hev du têdigihêjin.” (Pêvek: 1, 3). Lê li vê derê tê fehmkirin ku Çelebî di hin xalan de ketiye nav xeletîyê û hin devok û şêwe jî weke zarave û ziman dest nîşan kiriye û ew bi awayê şaş veguhestine. Çelebî dibêje zimanên cuda yên kurdan heye û Çelebî li gor xwe wan zimanan weha rêz dike: Zazakî, Lolokî, zimanê Cîloya Hekkarîyê, ‘Ewnîkî, Mehmûdî, Şîrwanî, Cizrewî, Pisanî (Pîsyani), Sincarî, Herîrî, Erdelanî, Soranî, Xaltî, Çekvanî, Îmadî (Amedî) û Rojikî ne (Pêvek: 1, 3). Ji vî alî ve Ewliya Çelebî ligel tirkologîya wî ew wekî kurdologekî jî dikare bê naskirin (Okumuş, 2008: 205). Çelebî di vê berhema xwe de behsa 12 lehçeyan dike, lêbelê li vê derê navê 16 heban daye. Bruinessen

¹ Ji bo peydakirina destxetên Seyahatnameya Ewliya Çelebî em spasdarê mamoste Yûsif Balûken in.

derbarê van navên ku Çelebî weke lehçe û ziman daye, dibêje: Avnîk li rojhilatê Erziromê navê herêmekê ye, Şîrvan herêmeke Behdînanê ye, lehçeyên Cîzrewî û Îmadîyeyê jî yên bajarên Cîzir û Amedîyê ye, Herîr herêmeke li başûrê Rewandizê li ser ava Zapê ye û lehçeyeke di navbera lehçeyên bakur û başûr de ye, Pîsyani, Halîtî (Xaltî) û Çekvanî jî weke komên Zaza û Loloyan e ku Ewliya Çelebî li zozanên Çewligê rastî wan hatiye (Bruinessen, 1985: 18-19). Herweha Çelebî jî derbarê fesîhbûn û têgihîştina zimên a di navbera van komên kurdan de hin agahîyên hûrgilî jî dane (bnr. Pêvek: 9). Ev navên ku Çelebî ew weke lehçe (zarava) dane hemû ne zarava ne û piraniya wan şêwe an ku devok in, heta ev navên ku wî rêz kirine bi piranî navên eşîrên kurdan in û wî ev weke lehçe û ziman anîne ziman. Ev nêrîna Çelebî tenê ne ji bo kurdî, lêbelê wî ji bo tirkî jî anîye ziman. Munevver Tekcan derbarê vê mijarê de dibêje Ewliya Çelebî di seyhatnameyê de zimanên komên ku di nav sînore Osmanî yê fireh de ji hev dûr bi cî bûne; di bin navên “lîsan, lîsan-i fesahat, lîsan-i istilâhat, lehçe-i mahsûsa û istilâhat-i îbarat”² de dane û Çelebî li vê derê bêjeyên “lîsan” û “lehçe”yê bêyî ferqê têxe navberê li şûna hev bi kar anîne (Tekcan, 2005: 68).

Çend sedemên vê tevlihevîya wî ya ziman, lehçe (zarava) û devokan hene. Yek dibe ku ji ber têgihîştina termînolojîya vê qadê ye ku di pênaseyê de hevgirtinek tune ye, ya duyem jî dibe ku ji ber wê heyama wî ye ku nêrîneke cuda di vê mijarê de hebe. Di nav van 16 nav ango zimanên ku Çelebî li jor rêz kiriye zazakî û soranî bi nêrîna îro weke zarava tê qebûlkirin ên din jî bi piranî navên dever û elên kurdan in ku Çelebî bi xwe jî van navan wekî eşîrên kurdan jî anîye ziman. Jixwe gava çavkanîyên li ser elên kurdan, bînan kontrolkirin dê di çavkanîyan bê dîtî ku ev nav di heman demê de navên el û eşîrên kurdan in (Ji bo navan bnr.: Alçitepe: 2021; Bozkurt, 2022). Nîqaşa ziman, lehçe û devokan meseleyeke dirêj e ku lihevkirineke teqez li ser wê tune ye, lewra nîqaşa kîjan ziman e an zarava û devok e dê li vir neyê kirin.

Çelebî dibêje li herêma Hemedanê kurd û tirk bi hev re jîyane û li Qezwînê jî kurd, ereb û ecem bi hev re jîyane. Derbarê Sokeya navçeya Aydinê de jî dibêje gundekî kurdan heye û hemû gundî ji kurdên soran in (Çelebi, 1935: 150). Dîsa li gor Çelebî kurdîya Badînan, Hekkarî, Îmadîye, Duhok, Cîzîr û Şîrvanê kurdîyên fesîh in. Çelebî dibêje tirkmenên ku li ser erdnîgarîya kurdan dijîn ew jî bi kurdî dizanin, mesela tirkmenên Hemedanê. Li gor Çelebî di nav kurdan de 100 hezar lehçeyên xisûsî hene û ligel vê yekê 24 zimanên kurdî hene (Çelebî, 2010: 710-712). Dîsa li gor Çelebî hemû kurdên Mûsilê her cure kurdîyê dizanin. Çelebî ji bo tirkmenan jî nêrîneke bi vî awayî anîye ziman û dibêje 100 cure lehçeyên wan ên xisûsî hene ku bi rêya tercumeyê hevdu fehm dikin (Bnr. Hirik, 2023: 225).

Ewliya Çelebî di vir de jî an ku di mijara ziman û lehçeyan de şaşî kirine û rewşeke bi vî awayî ku ew vediguhizê tune ye. Di neqilkirina wî de şaşîya termînolojîyê heye û ev hemû agahîyên Çelebî durist nayê qebûlkirin. Ji bo termînolojîyê di nava gel de jî bêjeya “ziman” tê bikaranîn û ev bikaranîn her çiqas weke ziman were lansekirin jî qest ji vir ne ziman e, lêbelê belkî şîve û devokên herêmî û êlan in. Mîsal gava tê gotin ku “zimanê Behdînî xweş e”, mebest ne ew e ku Behdînî zimanekî serbixwe û ji kurdî cudatir e, lê mebesta ku tê fehmkirin ew e ku ev devokeke kurmançî ye ku ji alîyê kurdên devera Behdînan ve tê axaftin. Tiştê ku di vê berhema Çelebî de hatiye veguheştin jî bi piranî şîve û devokên herêmî û eşîrî ne ku bi

² Wateyên van termên zimên weha dikare bê rêzkirin: lîsan: ziman; lîsan-i fesahat: zimanê fesîh, sade û negirift; lehçe-i mahsûsa: zaravayê xisûsî û taybetî; istilâhat-i îbarat: hevokên rastkirî û nûjenkirî (têgihên bêje û peyvên / îbareyên rastkirî).

bikaranîna terma zimanî ve bi şaşî weke ziman hatiye lansekirin û di eslê xwe de ev termên ku ew behs jê dike ne ziman in, lêbelê şîve û devok in.

Çelebî di berhema xwe de gelek bêje û hevokên kurdî tevî wergera wan a tirkîya Osmanî daye û bi vê yekê weke ferhengeke biçûk listeyek ji bêje û hevokên kurdî bi meraqdarî re parve kiriye. Ev liste ji 3 nusxeyên destxet tevî hin sererastkirinan di tabloyekê de li gor rêzkirina Çelebî, derbasî latînî hat kirin (Bnr.: Tablo: 1). Çelebî di serê vê listeyê de dibêje “ewwela lîsan-i ekra-d-i Soran” û paşê bi rêzê hin reqem, hevok û bêjeyên kurdî nivîsîne, lêbelê bi qasî tê fehmkirin ev bêje û îfade ji kurmancî hatine wergirtin. Bruinessen jî ji bo van bêjeyên ku Çelebî dane dibêje xuyaye ku ev lîste wek ji gelek lehçeyan têkel e û soranîya ku Çelebî behs jê dike jî zimanê herêma Meyafarqînê (Sîlwan) ye û ev ne soranîya lehçeya Başûr a mîrektîya Soranê ye, ev ya xelkê devera Çemê Batmanê ye ku ew jî Kurmanc in (Bruinessen, 1985: 19-22). Tevî xeletîyan dîsa jî ev lîsteya bêjeyan ji bo lêkolera biqîmet e.

Di Seyahatnameya Çelebî de dîsa ji bo zimanê kurdî agahîyeke giring derbas dibe ku ew jî belgeyeke bi kurdî ye, li gor Çelebî ev fetihnameyeke li ser fetha Diyarbekirê ye û bi navê “Fetha Selîm Han bi destê Ebu’ş-şevarib Muhammed Paşa bi ‘ianeta Mela Îdrîs” ve ketiye bin qeydê (Öncü, 2013:42). Ger ev belgeya ku Çelebî tîne ziman bê dîtin dê hem jî bo dîroka kurdan û herêmê û hem jî dê ji bo zimanê kurdî bibe belgeyeke gelekî giring.

2. Di Seyahatnameyê de Edebîyata Kurdî

Edebîyata kurdî edebîyateke qedîm e ku roj bi roj nimûneyên wê derdikevin holê. Di çavkanîyên biyanî yê rojavayî û rojhilatî de jî şopên edebîyata kurdî tên dîtin. Di van çavkanîyan de mirov rastî berhemên edebîyata kurdî jî tên ku di dîroka edebîyata kurdî de ev berhem roleke mezin pêk tînin.

Di seyahatnameya Ewliya Çelebî de jî şopên edebîyata kurdî tê dîtin û hin nimûne jî ji aliyê vî gerokê meşhûr ve hatine dayîn. Bi saya wî cara yekem navên nû yê şair û alimên kurd tên dîtin ku Mela Remezanê Ebbasî û Mela Mihyeddînê Cizîrî (1594-1647?) du kes ji wan in. Di seyahatnameya Ewliya Çelebî de dê sê nimûneyên cuda yê edebî bînan dayîn. Ev nimûne ji helbest û stranên pêk tên.

Li gor Çelebî kurdîya xelkê Cizîrê jî kurdîyeke fesîh û hunerane ye. Çelebî dibêje hunermendên dengxweş hin stran an jî murebe xwendine û 3-4 bend jî ji straneke kurdî ku bi “Çûme Cizîrê” ve dest pê dike daye (Bnr.: Pêvek: 2, 7, 8). Li devera Cizîrê jî li ser Rûbarê Xabûrê bi kelekan hatûçûyîn hatiye kirin û li ser vê yekê helbest an ku stran jî hatine gotin. Ewliya Çelebî ev helbesta jêr ku di nav gel de weke stran³ jî hatiye gotin di seyahatnameya xwe de weha daye:

Çûme Cizîrê, kelek berdanê

Çûme Xebûrê xîvet⁴ vedanê

Ayayaya oyoyoyoyo oyoyoyoyo

Eman muruwet ezîzim, bo çi kelendû⁵ (neqarat)

³ Ji bo vê strana ku hêj di nav gel de tê îcrakirin bnr. : <https://www.youtube.com/watch?v=8qqU6hBITxs>

⁴ Xîvet/xêvet: Kon, çadir.

⁵ Kelendû: Ev bêje tam nehat fehmkirin.

Şa murwet î şa murwet î
biroy biroy î biroy biroy î
Eman muruwet ezîzim, bo çi kelendû (neqarat)

Îro du roj e mekan dûr e
Bejneke zirav e, xal zihûr e
Ayayaya oyoyoyoyo oyoyoyoyo
Eman muruwet ezîzim, bo çi kelendû (neqarat)

Îşev çi şev e şeveke tarî
Çehvên te reş e baran dibarî
Ayayaya oyoyoyoyo oyoyoyoyo (Bnr.: Pêvek: 2, 7, 8).

Çelebî derbarê Hemedanê de jî di berhema xwe de cî daye bendeke şairê kurdên Hemedanê. Li Hemedanê jî bo çiyayê Elwendê helbest hatiye nivîsîn, Ewlîya Çelebî jî yek ji wan çarîneyan weke mînak daye:

Elwendê ma lewendê ma
Badaş yarê xarê ma
Yek cam bedê in bade ra
Ferzendê kûh Elwendê ma (Bnr.: Pêvek: 4).

Di qada edebîyatê de nimûneya herî giring ku Ewlîya Çelebî daye, xezeleke Mela Remezanê Ebbasî⁶ ye ku ew jî derbarê îşqê de ye (Pêvek: 9, 10). Di nav çavkanîyên dîrokî de ku li ber dest in, tenê Çelebî di berhema xwe de behsa vê helbestê kiriye. Ev helbest ji 9 malikan pêk tê, bi kêşa erûzê hatiye ristîn û qalibê wê jî Mustefîlûn / Fa'îlûn / Mustefîlûn / Fa'îlûn e. Mexlesa şair jî navê wî Remezan di malika dawî de derbas dibe. Li gor Çelebî kurdên Îmadîyê tevî biçûk û mezinên xwe di şahîya newroza sûltanî de derdikevin geştê û şair jî di rojên newrozê de helbestên xwe dixwînin. Herweha Çelebî dibêje “îro gelek beyt û muselles, murebbe‘, muxemmes, museddes, musebbe‘, musemmen, ebyat, eş‘ar û qesîdeyên wan hene (Pêvek: 9). Ev helbesta Mela Remezan jî du nusxeyên destxet ên cuda hat latînîkirin.

Xezela Mela Remezanê Ebbasî

1. Rayê li Asif diken walih û heyranê ‘îşq
Dersê Eristo diden serxweşê sekranê ‘îşq

---

⁶ Îhtîmal e ku Mela Remezanê Ebbasî û Mela Remezanê Cizîrî (sedsala 17em) heman kes be, lewra serdema ku tê de jîyan e û mintiqeyên ku lê mane ne dûrî hev in.

2. ‘Eqlê kul er bête nîv mektebê ‘ışqê demek
Dê bibitîn mezhekê⁷ tîflê hewesxwanê ‘ışq
3. Defê heraret diket ma ji dilê zemherîr
Layezela germiya ateşê sûzanê ‘ışq
4. Dê besujet ‘alemê ahê şererbarê⁸ dil
Ger hebitin gavekê mani‘ê tûfanê ‘ışq
5. Min heseda kufrê bû daxê li îmanê lew
Sergêr û pêxwas diçûm damenê ruhbanê ‘ışq
6. Daxê nihanî me lew aşkere zahir kirin
Emrê çiraxan kirê Xusrewê xûbanê ‘ışq
7. Geh ji zemîrî bi xwe xûn ku terennuh⁹ diket
Dîde dibit me‘denê le‘lê bedestanê¹⁰ ‘ışq
8. Xunçe‘ê bustan eger bende niqabê veket
Lal(i) dibit bêguman murxê gulistanê ‘ışq
9. Faş meke zarê xwe ey Remezan(i) ger dikey
Şubhê Nesîmî¹¹ dibî tazî û ‘uryanê ‘ışq
(Pêvek: 9, 10)

Ji vê helbestê tê fehmkirin ku Mela Remezanê Ebbasî xwedî pênûseke xurt bûye û îhtîmal e ku di siberojê de hin helbestên wî yên din jî derkevin hemberî me.

Mela Remezan di vê helbestê de li ser eşqê sekinîye û dibêje tiştê ku eşq bike ti kes nikare bike, heta ne Asîfê şewirmendê Silêman pêxember ku kesekî zana û jîr bû nikare bike û ne jî

⁷ Mezhek: Pêkenîn.

⁸ Şererbar: Agirbar.

Terennuh: Pêlpêlî, bipêl, pêldar. ⁹ Di nusxeya (pêvek:9) din de: bedexşan e. Bedexşan: Kanza, madeneke bi qîmet e.

¹⁰ Bedestan: Sûka sergirtî ye û di vê sûkê de maden û amûrên nîrxdar peyda dibin.

¹¹ Nesîmî: Derbarê Nesîmî (w. 1417) de agahîyên zêde tune ne, li gor hin tezkîrenûsan li Diyarbekirê an jî li Bexdayê hatiye dinê û di sedsala 14.-15. de jîyaye. Nesîmî şairekî di fikra wahdeta wucûdê û hurûfîtiyê de bûye û di vê fikrê de helbest nivîsîne. Di encamê de ji ber fikr û gotinên xwe yên cuda çermî wî hatiye gurandin û kuştin. Bi farisî, tirkî û erebî zanîbûye û bi van zimanan dîwanên wî hene (<https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi>).

Arîstoyê filozof û mutefekîr dikare bike. Eşq mirovan dikare bike pêlîstoka zarokan jî dikare bi agirê dilî ve alemê jî bişewitîne. Herî dawî şair bangî xwe dike û ji xwe re dibêje ya di dil û zimanê xwe de aşkere neke û nebêje, ger tu bikî tu yê jî mîna Nesîmî bibî. Di vê helbestê de ji bo bûyera Nesîmî telmîhek heye ku Nesîmî ji ber gotinên xwe çermî wî hatibû gurandin û kuştin.

Ewlîya Çelebî derbarê Bidlîsê de jî gelek zanyarî dane û gava behsa kurdên Rojkî dike ji bo wan dibêje ew bi lîsanê ekrad an ku bi zimanê kurdî diaxivin. Herweha ji bo Ebdal Xan (di navbera salên 1617-1665an de desthilat bûye) jî dibêje kesekî gelekî bi bandor e û ew şair, muellîf û musennîfekî baş bûye û bi kurdî û tirkîya Osmanî hin helbestên wî hene. Çelebî heta ji muxemmesê 7 bendî jî nimûneyek ji helbesta wî ya bi Osmanî daye (Pêvek: 1, 6).

Çelebî di berhema xwe de ji bilî van kesan navên alimên weke Mela Seyîd Efendî, Seyîd Ebdurrehman Efendî û Şêx Mihemed îbn Cezerî eş-Şaffî jî dane û dibêje di ilmê tecwîdê de bi navê “Kîtab-i Cezerî” pirtûkeke Şêx Mihemed îbn Cezerî eş-Şaffî ku ji 16 beş û 109 malikan pêk tê heye û herweha dîsa tîne ziman ku bi sedan pirtûkên muteber ên Şêx Mihemed îbn Cezerî eş-Şaffî hene (67-69). Lê mixabin Çelebî ji berhem û helbestên wan ti nimûne parve nekiriye. Yek ji wan navan jî Mela Mihyedînê Cizîrî¹² ye. Herweha Çelebî dibêje di encama şerê di navbera Melek Ehmed Paşa û mîrê Bedlîsê Ebdal Xan de ku Ebdal Xan têk diçe, nêzî 40 barên hêstiran pirtûkên destxet ji Bedlîsê hatine birin û hin ji wan di bazaran de hatine firotin. Îhtîmal e ku di nav wan pirtûkan de gelek destxetên kurdî jî hebin.

ENCAM

Ewlîya Çelebî li gor ku behs dike derdora 11 salan li deverên kurdnişîn gerîyaye û di berhema xwe de derbarê kurdan de gelek agahîyên derbarê dîrok, ziman, bawerî, çand, erdnîgarî, mîmarî, folklor, terza jîyanê û hwd. nivîsîne. Li gor wî kurd di nav xwe de bi gelek lehçeyan diaxivin û ji ber ku ji hev dûr in, bi piranî bi awayekî hêsanî ji hev du fehm jî nakin. Çelebî di berhema xwe de weke lehçe an jî ziman ev nav dane: Zazakî, Lolokî, zimanê Cîloya Hekkarîyê, ‘Awnîkî, Mehmûdî, Şîrwanî, Cizrewî, Pisanî, Sîncarî, Herîrî, Erdelanî, Soranî, Xaltî, Çekvanî, Îmadî (Amedî) û Rojikî.

Çelebî di berhema xwe de gelek bêje û hevokên kurdî tevî wergera wan a tirkîya Osmanî daye û bi vê yekê weke ferhengeke biçûk lîsteyek ji bêje û hevokên kurdî bi meraqdarî re parve kiriye. Çelebî ji bo vê lîsteya bêje û peyvyan dibêje ji lehçeya soranî ne, lêbelê bi qasî ji lîsteyê tê fehmkirin ev bêje ji kurmançî hatiye wergirtin. Tevî kêmasî û xeletîyan dîsa jî ev lîsteya bêjeyan ku weke ferhengokeke biçûk a yekem jî dikare bê hesabandin ji bo lêkoleran biqîmet e.

Çelebî derbarê ziman û lehçeyên kurdî de agahîyên şaş jî dane û hejmara lehçeyan zêde nîşan daye an ku gelek şîve û devokên eşîrên kurdan weke lehçe nîşan daye. Lebelê tevî ku Çelebî ne kurd e û ne jî pisporê zimanê kurdî ye dîsa jî agahî û daneyên biqîmet derbarê kurdan de di berhema xwe de bi cî kiriye. Çelebî behsa fetîhnameyêke bi kurdî jî dike û ger ev belge bê dîtin dê ji bo dîroka kurdan û ji bo zimanê kurdî bibe belgeyê gelekî muhîm û sûdewar.

Herweha mirov di seyahatnameya Ewlîya Çelebî de derbarê ziman û edebîyata kurdî de jî rastî gelek agahîyan nû tên. Bi saya wî cara ewil navên nû yên şairên kurd tên dîtin ku Mela

¹² Ji bo agahîyên derbarê Mela Mihyedînê Cizîrî de bnr.: (Baluken, 2022: 5-18).

Remezanê Ebbasî û Mela Mihyedînê Cizîrî ji wan kesan in. Dîsa bi rêya vê çavkanîyê tê dîtin ku helbestên kurdî û tirkîya Osmanî yên Ebdal Xan jî hebûne. Lêbelê li gor ku Çelebî demeke dirêj li nav kurdan maye û gerîyaye nimûneyên derbarê edebîyata kurdî de û agahîyên ku dane kêma in. Tevî xeletî û hin agahîyên ji zanista zimanî dîr jî dîsa ev agahîyên ku Çelebî parve kirine ji bo lêkolera gelekî kêrhatî û sûdedar in. Lewra lêkolera dikarin kurdîya niha û ya wê heyamê bi saya vê listeyê bide ber hev du, dîsa asta helbesta şairên wê heyamê jî dikare bê vekolîn û ji aliyê edebî û tesewifî ve helbest bêne nirxandin. Herweha berhemên hin şair û alimên kurd ku Çelebî behsa wan kiriye, gava bîna peyda kirin dê fêdeyê mezîna bide ziman, dîroka edebîyata kurdî û xebatên di van qadan de. Divê li ser Seyahatnameya Ewliya Çelebî bi berfirehî û bi hûrgilî bê rawestan û xebateke bitenkîr bê amadekirin da ku hîmên xebatên bîna kirin saxlemtir bin.

TABLO Û PÊVEK

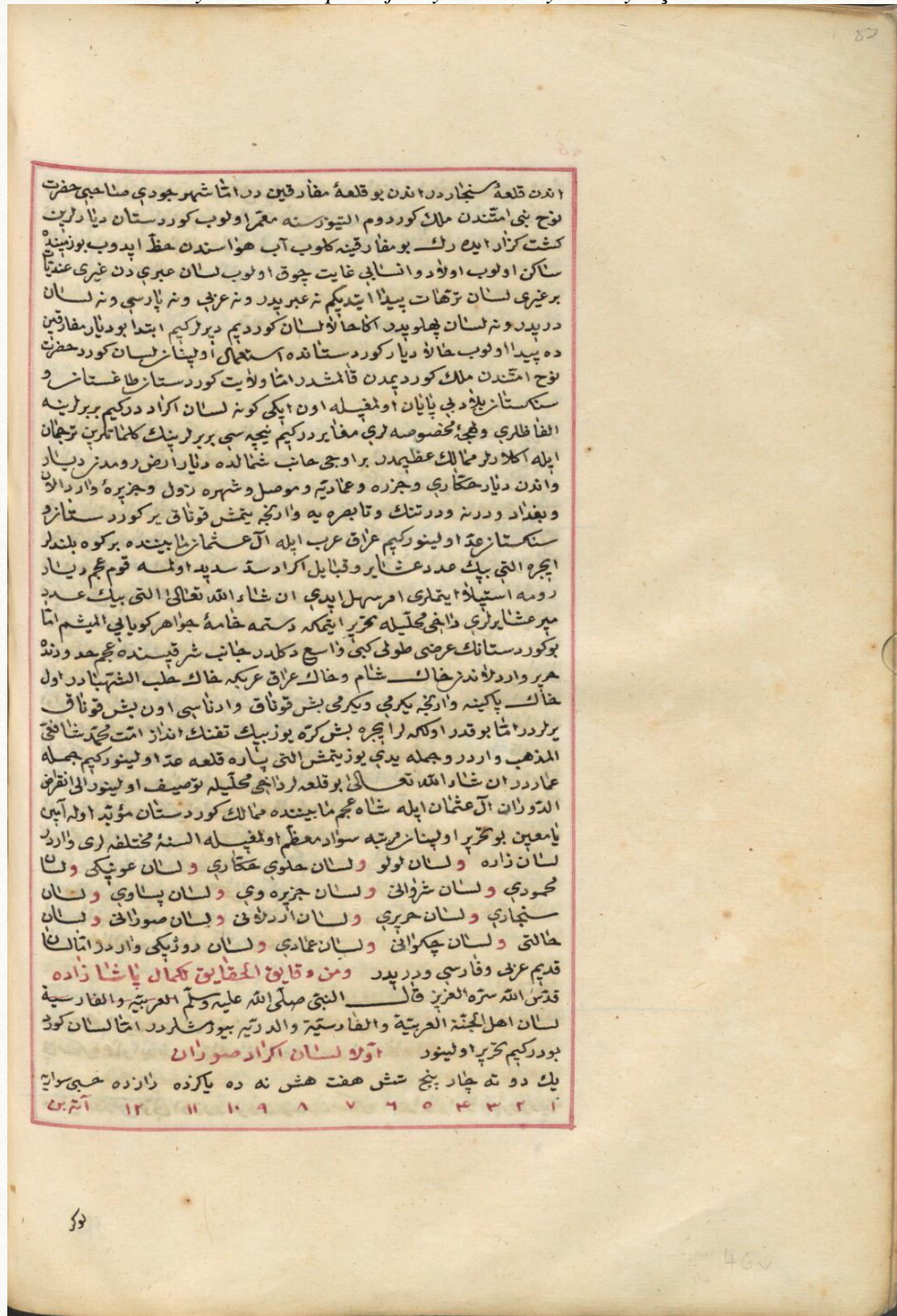
Tablo 1: *Hin Reqem, Bêje û Hevokên Kurdî ku di Seyahatnameya Çelebî de Derbas Dibin.*¹³

REQEM	Wergerên Tirkî yên Ewliya Çelebî
Yek, do, sê, çar, pênc, şeş, heft, heşt, neh, deh, yazndeh, dazdeh.	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
HEVOK	
Lo kurmancî were rûnê.	Sen Kürt gel otur.
Selamet hate, halê te çi ye, xweş î, qelawî?	Sağ geldin, nedir halın, iyi hoşum.
Here şuxlê xwe.	Gid kendi işine.
Hespê siwar be. (Pêveka 3, 8)	Ata bin.
Were rûn.	Gel otur.
Were xwar.	Gel aşağı.
Here jor.	Git yukarı.
Here bîn.	Git getir.
Heye nan? Heye.	Ekmek var mı? Var.
Ceh hebe bîn.	Arpa varsa getir.
Mirîşk heye bîn.	Tavuk varsa getir.
Nizanim mirîşk.	Bilmem tavuğu.
Tu derew dike. Heye çendek, nizanim her bîn.	Sen yalan söylersin. Vardır satarsın Bilmem git götür.
Radibim serê te çar ta dikim. Bi serê xanê te.	Kalkarım başını dört yerde yararım. Han başı için.
Were rûnê Kurmanc, bi serê mîrê te.	Gel otur Kürt, beg başı için.
BÊJE	
Were	Gel
Here	Git
Rabe	Kalk
Zanim	Bılırum
Nizanim (Pêveka 3, 7)	Bilmem

¹³ Ji bo destxeta van metnan bnr.: (Pêvek 3, 7, 8).

Nan	Ekmek
Av	Su
Goşt	Et
Hingivî	Bal
Dibs (Dims)	Pekmez
Tirihê Malê	Üzüm
Zebeş	Karpuz
Hejîr	İncir
Pez	Koyun
Bizin	Keçi
Sêw	Elma
Şikok	Emrut (Armut)
Mewîj	Kuru üzüm
Gûz	Ceviz
Şabik heye?	Şalık var mı?
Heye (di)firoşî	Var satarsin?
(Di)firoşim	Satarım
Bi çend (di)froşin?	Ne çeye satarsin?
Çarîk	Kuşak
Gopal	Çevgan
Lekan	Karda yürüme için
Taxok	Kızak
Xêvet	Çadırlar

Pêvek 1: Ji Nusxeya Wîenê Rûpelek ji Seyahatnameya Ewliya Çelebî.

۱ نون قلعه سنجارد نون بوقلعه مقارفين در ايشا شهر جودي صلاحی حضرت
 نوح بنی امتندن ملک کوردوم التیور سنه معمر اولوب کوردستان ديار دین
 کشت گزار اید رک بومقار قینه کلوب آب هوا سندن حظ ایدوب بونیند
 ساکن اولوب اولاد وانسانی غایت چوق اولوب لسان عبری دن غیرى عنینا
 بر غیرى لسان زخات پیدا ایدیکم تر عبریدر دن عربی و ن پارسی و ن لسان
 دریدر و ن لسان پهاویدر اکحال لسان کوردیم در زکیم ابتدا بودیار مقارین
 ده پیدا اولوب خالو ديار کوردستانده استمال اولینا لسان کورد حضرت
 نوح امتندن ملک کوردیمدن قالمشدر ایشا ولایت کوردستان طاعتناش و
 سنکستان بلو دی پایان اولغیله اون ایکی کون لسان اکراد در کیم بر بر لینه
 الفاظی و فی مخصوصه لری مغا در کیم نیجه سی بر بر لیک کلما لری نجهان
 ایله اکلا در مالک عظیمدر بر اوجی جانب شمالده ديار ارض رومدن ديار
 واندن ديار حکاری و جزره و عادیه و موصل و شهره زول و جزیره و اردلان
 و بغداد و درنه و درتک و تاصره به و اکیچیمش قوناق بر کوردستان
 سنکستان عه اولینور کیم عراق عرب ایله آن عثمانی بیننده بر کوه بلند
 اچره النبی بک عدد عشایر و قبایل اکراد سده اولمه قوم عجم ديار
 رومه استیلا ایتلری امر سهل ایدی ان شاء الله تعالی التي بک عدد
 میر عشایر لری و اچی محلیله محویر ایتکه دستمه خامه جواهر کوبایی المیشم اما
 بو کوردستانک عرضی طولی کبی واسع دکدر جانب شرقینده عجم و ن
 هر و اردلان در خاک شام و خاک عراق عربک خاک حلب الشهبان اول
 خاک پاکینه و اکیچیمش و کیمش قوناق و ارناسی اون بش قوناق
 بر در ایشا بوقدر اولکه را اچره بش کره یوز بیک تفنک انداز امت محی شافعی
 المذهب و اردر و جمله یدی یوزیمش التي پاره قلعه عه اولینور کیم جمله
 عماردر ان شاء الله تعالی بوقلعه لرای محلیله توصیف اولینور الحاقی
 الدوزان آل عثمان ایله شاه عجم ما بیننده ممالک کوردستان مؤید اوله آیین
 یامعین بو محویر اولینا مرتبه سوار معظم اولغیله السنه مختلفه لری و ارد
 لسان زاره و لسان نولو و لسان حلوی حکاری و لسان عویچی و لسان
 مجودی و لسان شروانی و لسان جزیره و لسان پساوی و لسان
 سنجاری و لسان حریری و لسان اردلانی و لسان صوزانی و لسان
 خالقی و لسان چکوانی و لسان عمادی و لسان دوئیکی و اردلان مالک
 قدیم عربی و فارسی و دریدر **ومن قایق الحقایق کمال ایشا زاده**
 قدس الله ستره العزیز قال النبی صلی الله علیه وسلم العربیه و الفارسیه
 لسان اهل الجنة العربیه و الفارسیه و الدزیم بیوشلدر اما لسان کورد
 بودر کیم محویر اولینور **اول لسان اکراد صوزان**
 بک دو نه چار پنج شش هفت هشت نه ده یازده زاده هجی سوان
 ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ آتیه

نور

46

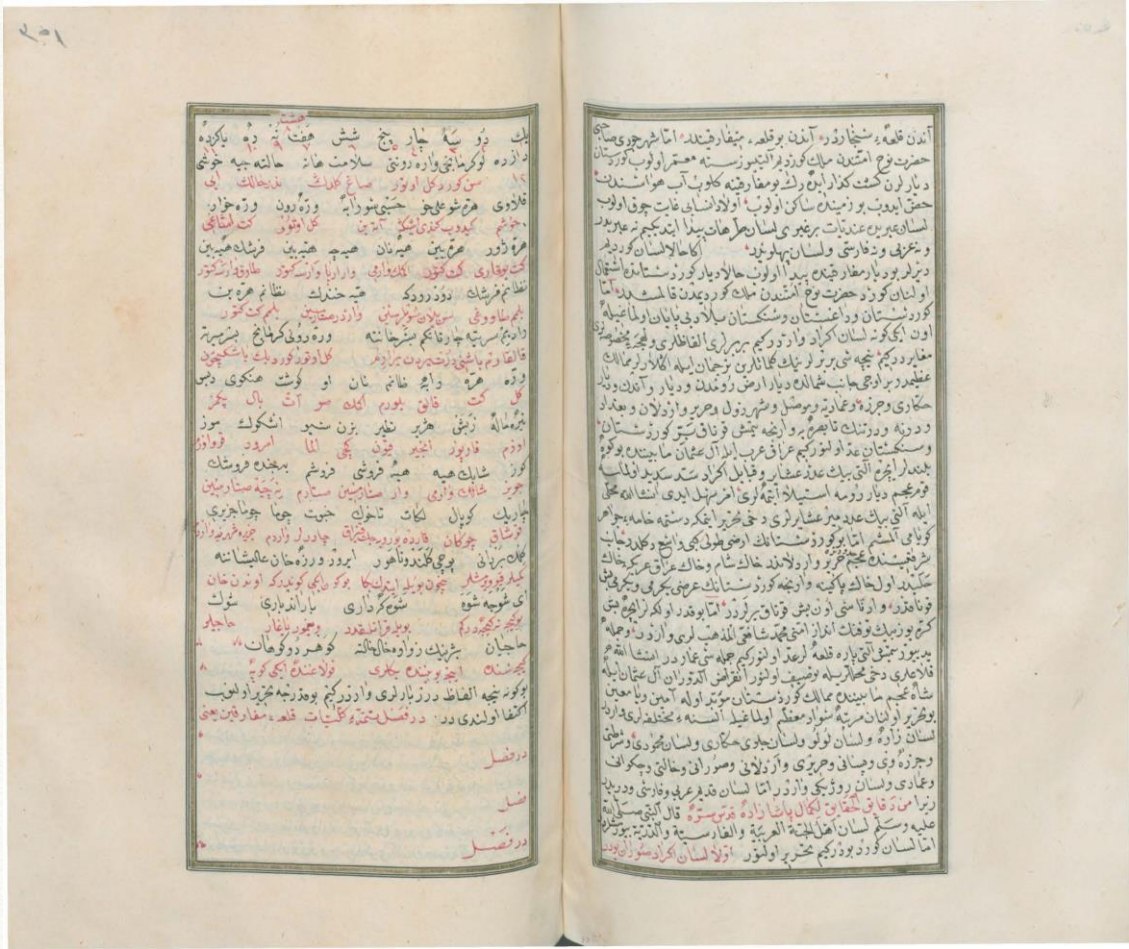

Pêvek 6: Helbesta Ebdal Xan û Agahîyên Derbarê Lehçeya Rojîkîyan de.

110
 58
 ایدوب شهرک باغ و باغچه و مشتیک بستاندین و جمیع خانانان و جمیع
 و مساجد و خان و حاتم لرب سقی ایدوب شهر ایچیندن جریان ایدوبه رگ
 و دریا بخانه اوکندن عبور ایدوبه رگ جانب غرب جریان ایدوبه مودکور اولون آب
 حیواندن نوش ایدوبه اگر حیوان و اگر انسان اولوبه تن پرور او تور کیم بجای ایدوبه
 دار اولوب دلا و در اولور و زنانه لری غایت حسد دار اولور و آت حشانات
 معتبر لری لحم و شحم صلهی اولوب یادشاهه لایق آتور اولور الحاصل جمیع ذی
 روح سقی نوش ایدوبه سمین و جسم اولور و بو عیون لایله رقی اولون ببالان
 لری سینه و لری تر و تازه اولوب غایت لطیف نباتات گیاهانی اولور و بسو
 انظار لرحله شهرک جانب غربیده بر اولوب جریان ایدوبه رگ و قیاز ایچینه
 رعد و آتور لری کفنه رقلعه سنه و آرمزدن مقدم حیات جنوبیده بر عظیم
 دره ایچ صایوب جریان ایدوبه رگ ایکی کونده حسن کیفا قلعه سی زبونده قمر
 بظانته فخر بظان دانجی محله فخر شطه مخلوط اولور و السلام
 ان شاء الله تعالی پایامونظه هینتی کنایه تجریر ایتدیکیزده بویه تجریر اولوبه
 اللهم یشتر بالتحیر و العافیة **در بیان هجیه مخصوصه اصطلاحاً نوم اکراد روز**
یکان کچه بونلر کیده اگر اعتقاد در انا بوقومک ما بینلنده برکونم فصاحت
 و بلاغت اوزده نازکانه تکلم اولیور عندتیا الفاظ در در یاد لری وارد آتی
 غیر ی دیار اگر ادری فهم ایدوبه نزل انا بونلر اون ایکی کونه لسان اگر ادری فصیح
 و بلیغ بیلور بلبلر ضاتی اولور و نغمه ایدال خان شعری فصیحان مصنف
 و مؤلف و هر فونده جمشید هزور بر سرور اولمغیله روزکی قونک هجیه
 مخصوصه لری اولون نیجه الفاظ در یاد لربن جمیع ایدوبه برکونم مصنف تخمین شه
 کیم آتی بیان ایدوبه **تخمین خان عالی شان بیان کورد روزیکیان مقام**
سکاهه سماعی اصولنده قراءت اولنور
 بوبل شوق رخک و ذوبله شارانیاره کلمشدر ◦◦ خوابان کاندیردن کرکوز اولوب
 پازاره کلمشدر ◦◦ غمگله تر مشیر اولتی دلی بیاره کلمشدر ◦◦ اولوب خاضاک
 پولون بش ایچون بیاره کلمشدر ◦◦ جفا نازیله خاراک اوئمه بیزاره کلمشدر
 بودل قویاننی لطف ایلوب چانگی کرملن یاب ◦◦ اگر احسان ایدوبه بیزه
 حسک خرخرن بر چاب ◦◦ عجیبی چینیخیر اولسم که زلفک ایتدی بر قله ◦◦
 منی چیکر ایدوبه جانگی هر ان سن چله رسن چاب ◦◦ عجیب بطلوره پینر یوخ
 اولوب کلزاره کلمشدر ◦◦ باشنه مدعی صاردی پالیزوک دوندی اسراکه
 کرچیل جهره سن پاک انا کیچون تویدی خاراکه ◦◦ چلا کوزلک و چختلور لوق
 ایدوبه مدعی نایاکه ◦◦ رقیب و روسیه جانا اولوب لاکوت هم لاکه ◦◦
 اتوکله خواب ایدوبه دون بوکون انکاره کلمشدر ◦◦ کو کپزک ایلوب
 یار اول رقیبه اوردی بر شغیک ◦◦ عجایب پوریتور اولوب مثال دیکده جفا
 طیک ◦◦ یاقوب طفلدیزن بوژین چوردی ایدوبه بچک ◦◦ بجار الله چقار
 صاریک اوردی مدعی شغیک ◦◦ چلا و اولسه عجیبی هر بلاه اغیاره کلمشدر

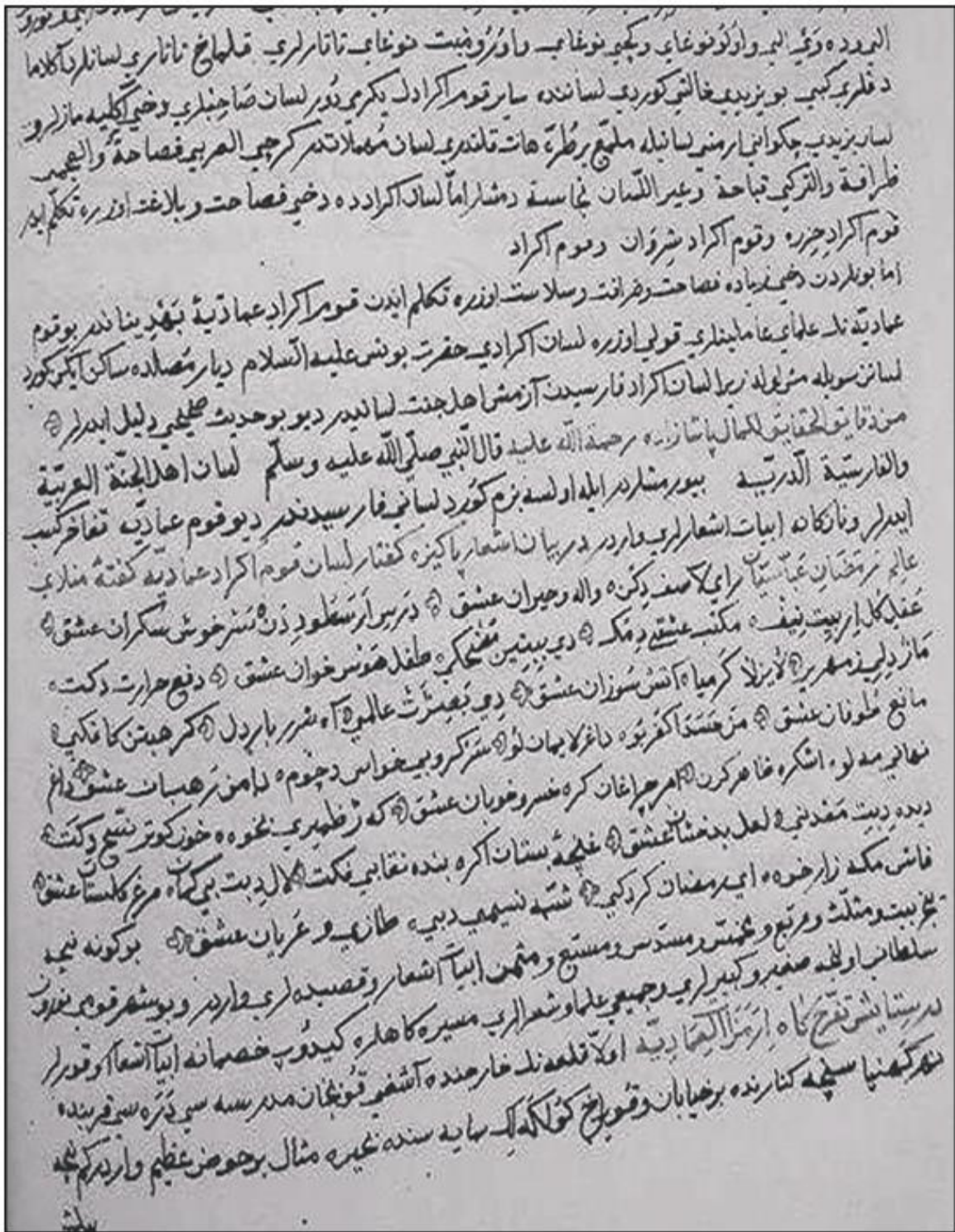

Pêvek 8: Hin Bêjeyên Kurdî ji Seyahetnameya E. Çelebî.

Pêvek 10: Xezela Mela Remezane Ebbasî ji Seyahetnameya E. Çelebî (Nusxeya Topkapiyê)¹⁴

¹⁴ Ev nusxeya destxet ji pirtûka Doskî ya bi navê Baxê Îrem hatiye wergirtin, ji bo agahîyên zêdetir bnr.: (Doskî, 2020: 256).

Çavkanî / References

- Ahmed, B. O. (2017). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Musul, Şehrîzor ve İmâdiyye. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Akbaş, M. (2015). Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan, Artuklu Akademi | Journal of Artuklu Academia, 2(1), r. 45-58.
- Alçitepe, A. G. (2021). Kürdistan ve Kürd Aşiretleri, Peywend Yayınları, Van.
- Alpaslan, M. (2014). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Mardin.
- Baluken, Y. (2022), Mihyeddîn el Xetîb el Cizîrî (el qirnê 11. h. / 17. m) Min Xîlal Muelîfat we Mextûtat, Govarî Benkey Belgandin û Lêkolînewey Jîn, Jimare: 13, (r. 5-18)/, . الخطيب محي الدين الجزري (القرن 11هـ/17م) من خلال مؤلفاته ومخطوطاته
- Bilgin, A. A. (2007). Nesîmî, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi> (18.11.2024).
- Bozkurt, İ. (2022). Aşiretler Tarihi, Nûbihar yayımları (Genişletilmiş 2. Baskı), İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (1985). Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebinin Notları. Studia Kurdica. Hejmar 1-3. r. 13-38.
- Çelebi, E. (1935). Seyahatname Anadolu-Suriye-Hicaz (1671-1672). (Cilt 9). İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Doskî, T. (2020). Baxê İrem -Geşteğ li Nav Şî'ra Kurmancî ya Klasîk- (Amd. M. Zahir Ertekin), Dara Yayınları, İstanbul.
- Evliya Çelebi (2010). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 4. (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gülenç, A.(2022). Evliya Çelebi'nin Seyahatname Adlı Eserinde 17. Yüzyıl Cizre Ve Çevresine Dair Gözlemler. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 28, r. 53-75.
- Hirik, E. (2023). Diller, Lehçeler Ve Ağızlar Bağlamında Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Karadeniz Araştırmaları, 20(77), 215-236.
- Okumuş, E. (2008). Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Tatvan ve Çevresi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (24), 187-216.
- Öncü, M. (2013). -Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Kürtler-, Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler, Uluslararası Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yay. Bingöl, 38-46.
- Seyahatnameya Evliya Çelebi, Nusxeya Destxet a Zanîngeha Stenbolê, Pirtûkxaneya Berhemên Nadîr, Destxetên Tirkî, no:3234, rûpel 489b, r. 491.
- Seyahatnameya Evliya Çelebi, Nusxeya Wien Austria, No: Cod. H. O. 193, Tārîh-i Seyyâh, Evliya Çelebi, 83.
- Seyahatnameya Evliya Çelebi, Pirtûkxaneya Suleymaniyeyê, Beşa Hecî Beşîr axa, no: 449, cild: 4, rûpel: 192b.
- Seyahatnameya Evliya Çelebi, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa Bölümü, nr. 459.
- Strana Çûme Cizîrê (Dema gîhandina dawî: 10.10.2024): <https://www.youtube.com/watch?v=8qqU6hB1Txs> .
- Tekcan, M. (2010). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11(27), 67-75.